

ظاهر فرمالیسم (صورت و فرم) در ادبیات و نگارگری (با تأکید بر آثار یدالله رؤیایی و نسخه همای و همایون جلایری)

چکیده

هنرمندانی که در مباحث هنری و ادبی به «صورت» و «فرم» توجه دارند صورت‌گرا خوانده می‌شوند. به تعبیر شفیع کدکنی «اصحاب فرم یا فرمالیست»؛ در نگاه صورت‌گرایان روس یک اثر ادبی عبارت است از یک نشانه و این نشانه یا نظام نشانه‌ای، متن را شکل می‌دهد. یدالله رؤیایی شاعری صورت‌گراست و همانند فرمالیست‌های روس تکیه را در آفرینش شعر بر فرم و صورت نهاده است. فرمالیسم در هنر نگارگری ایرانی نیز حضور پررنگی داشته است. بررسی فرمالیسم در نسخه همای و همایون جلایری می‌تواند مختصاتی را از این فرمالیسم آشکار سازد. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که نگاه رؤیایی به صورت و فرم شعر نگاه ویژه‌ایست؛ او شعر حجم را یک فاصله فضایی می‌داند؛ تکه‌ای از فضا. درواقع شعر برای رؤیایی مجرایی برای استنشاق هوای تازه است و صورت شعر، حکم نجات فکر را دارد از قبح تکرار. با اینکه رؤیایی همانند صورت‌گرایان، کارش خلق قطعه و آفرینش صورت است و در دفاع از این شعر، سماجت و یک‌دندگی ویژه‌ای خود را دارد، اما از معنا و پیام هم غافل نبوده است. یدالله رؤیایی از شاعران صورت‌گرایی است که علاوه بر صورت شعر، به معنا و جریان فکر و اندیشه بی‌اعتنا نیست. در نسخه مصور همای و همایون جلایری نیز نمادهای متعددی دیده می‌شود.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی مظاهر فرمالیستی اشعار یدالله رؤیایی.
۲. بررسی فرمالیسم در همای و همایون جلایری.

سؤالات پژوهش:

۱. مظاهر فرمالیستی اشعار یدالله رؤیایی چگونه می‌باشد؟
 ۲. فرمالیسم در نسخه همای و همایون جلایری چه بازتابی یافته است؟
- کلیدواژه‌ها:** فرمالیسم، یدالله رؤیایی، نگارگری، همای و همایون جلایری، نماد.

مقدمه

در ادبیات و هنر، پرداختن به صورت و فرم یکی از وجوه بارز خلق یک اثر است. به طوری که تفاوت در این مسئله منجر به آفرینش و یا پیروی از یک سبک خاص می شود. فرمالیسم یا صورت گرایی یکی از سبک های رایج ادبی و هنری است که در ادبیات و هنر ایران نیز مورد توجه بوده است. باید در نظر داشت هنرمندانی که در مباحث هنری و ادبی به «صورت» و «فرم» توجه دارند، صورت گرا خوانده می شوند و به تعبیر شفيعی کدکنی «اصحاب فرم یا فرمالیست». (شفيعی کدکنی، ۱۳۹۶: ۶۹) در نگاه صورت گرایان روس یک اثر ادبی عبارت است از یک نشانه و این نشانه یا نظام نشانه ای، متن را شکل می دهد. راه، پیدا کردن به فرم، درک زیبایی و شگفتی آن است. به تعبیر حسین پاینده اولویت نخست منتقد فرمالیست این نیست که به خواننده توضیح بدهد در قطعه شعری که او تحلیل کرده چه گفته شده است، بلکه دنبال آن است که بیان کند «شاعر حرف خود را چه گونه زده است؟» (پاینده، ۱۳۸۲: ۱۹۲). نسخه مصور همای و همایون به عنوان یکی از آثار برجسته هنر نگارگری ایرانی است که بررسی مختصات آن می توان نکاتی را از نظر ماهیتی آشکار سازد. همای و همایون از جمله این آثار، نسخه ای از دیوان خواجوی کرمانی متعلق به مکتب جلایری است که برخی نگاره های آن توسط جنید، نقاش بنام این مکتب به تصویر کشیده شده است.

در حوزه ادبیات نیز یدالله رؤیایی در اشعار خود ضمن پرداختن به صورت و زبان شعر با آوردن نمادها و نشانه هایی، جریان فکر و اندیشه اجتماعی و مخالف خوانی خود را نشان می دهد و هیچ گاه به معنا، بی اعتنا نبوده و مسائل اجتماعی و سیاسی را در شعر از نظر دور نداشته است.

هدف از این تحقیق بررسی مظاهر فرمالیستی در نسخه همای و همایون جلایری و اشعار یدالله رؤیایی و تأکید بر تعهد و اجتماعی بودن شاعر است. از پیشینه این تحقیق می توان به مقاله «تحلیل نسبت شعر و نظریه در آثار یدالله رؤیایی» از کاظم رحیمی نژاد اشاره کرد؛ همچنین مقاله «آشنایی زدایی در اشعار یدالله رؤیایی» از عباس خائفی و محسن نورپیشه... ولی آنچه که باید گفت، هیچ کدام از این آثار که نام بردیم و دیگر نوشته های پراکنده در سایت های اینترنتی به نمادها و نشانه های معناگرا و جریان فکر یدالله رؤیایی به غیر از صورت گرایی وی اشاره ای نکرده است. درخصوص همای و همایون نیز رفیعی و شریفی مهرجردی (۱۳۹۷) در مقاله ای با عنوان «تأثیر مکتب جلایری بر نگارگری نسخ خطی دوره صفویه و مکتب اصفهان» به بررسی مختصات نسخه مصور همای و همایون جلایری پرداخته اند که البته در این مطالعه به صورت مستقل و مفصل به بررسی فرمالیسم در این اثر پرداخته نشده است.

روش این تحقیق به شیوه کتابخانه ای از نوع تحلیل محتوایی است. در این مقاله «شعرهای دریایی» و «لبریکته ها» و برخی از آثار رؤیایی دقیق مورد بررسی قرار گرفته و از آن ها فیش برداری و نمونه هایی آورده شده است.

نتیجه گیری

همان طور که در مقاله اشاره شد تأکید شعر حجم و شاعران آن بر هنر برای هنر است؛ یعنی شعر را برای شعر می خواهند و بس. لذا محتوا و مفهوم برای شعر حجم از نگاه منتقدین جایگاه بالایی ندارد و مدام بر این نظر، اصرار و پافشاری می کنند. باتوجه به نمونه ها و آوردن نمادها و نشانه هایی که در متن ذکر شد نتیجه می گیریم یدالله رؤیایی علاوه بر این

که فرمالیستی مُصّر است و در نمایش هنرمندانۀ قُرم و به اجرا درآوردن صورت زیبای شعر بسیار سماجت دارد، اما نسبت به معنا که همان مفهوم و جریان فکر و اندیشه می‌باشد بی‌اعتنا نیست و مخالف‌خوانی‌های خود را دارد و می‌توان او را در کنار فرمالیست بودن، شاعری اجتماعی و متعهد به حساب آورد که نسبت به مسائل اجتماعی و مفاهیم سیاسی بی‌اعتنا نیست. در نگاره‌های نسخ مصور همای و همایون جلایری نیز نمادگرایی، حس‌آمیزی و تشبیه دیده می‌شود.

منابع

- آزند، یعقوب. (۱۳۸۲). «مکتب نگارگری بغداد آل‌جلایر»، فصلنامه هنرهای زیبا، شماره ۱۴، ۲۰-۱۲.
- رؤیایی، حبیب‌الله. (بی‌تا). از سکوی سُرخ. (مسائل شعر). به اهتمام. تهران: انتشارات مروارید.
- پاینده، حسین. (۱۳۸۲). گفتمان نقد (مقالاتی در نقد ادبی). تهران: نشر روزگار.
- تودوروف، تزوتان. (۱۳۸۵) نظریۀ ادبیّات. متن‌هایی از فرمالیست‌های روس. گردآوری و ترجمه به فرانسه: تزوتان تودوروف. ترجمه: عاطفه طاهایی. تهران: نشر اختران.
- خائفی، عباس؛ نورپیشه، محسن. (۱۳۸۳). «آشنایی‌زدایی در اشعار یدالله رؤیایی». فصلنامه پژوهش‌های ادبی. شماره ۵، صص ۶۶-۵۱.
- خزائی، محمد. (۱۳۷۹). طراحی‌های دیوان سلطان احمد جلایر، تهران: مؤسسه سوره.
- رحیمی‌نژاد، کاظم. (۱۳۹۸). «تحلیل نسبت شعر و نظریه در آثار یدالله رؤیایی». فصل‌نامه علمی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیّات فارسی (دهخدا). دوره ۱۱، شماره ۴۱، ۲۲-۱۰.
- رزاق‌پور، مرتضی. (بی‌تا). استعاره و مفاهیم اروتیک در شعر خواجهی کرمانی. زیر چاپ.
- رؤیایی، یدالله. (۱۳۹۰). هلاک عقل به وقت اندیشیدن. تهران: موسسه انتشارات نگاه.
- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۷). بررسی نگاره‌های نسخه خطی دیوان خواجهی کرمانی در مکتب شیراز. کتاب ماه هنر، شماره ۱۲۶.
- شریف‌زاده، عبدالمجید. (۱۳۷۵). تاریخ نگارگری ایران، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۶). رستاخیز کلمات (درس گفتارهایی درباره‌ی نظریه‌ی ادبی صورت‌نگرایان روس). چاپ چهارم. تهران: انتشارات سخن.
- شیری، قهرمان. (۱۳۸۸). «جریان شعر حجم». نشریه دانشکده ادبیّات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان. شماره ۲۵ (پیاپی ۲۲)، ۳۲-۴۶.
- مجموعه اشعار (شعرهای دریایی). چاپ دوم. تهران: موسسه انتشارات نگاه.
- هینچلیف، آرنولد. (۱۳۹۵). پوچی. ترجمه: حسن افشار. چاپ دوم. تهران: نشر مرکز.